I

Коли у грудні 1940 року, дорогою до Сполучених Штатів, переїздив я Португалію, Ліссабон мені здався за якийсь рай, світлий і смутний. Ті дні тут було тільки й розмов, що про неминучий напад німців, і Португалія з усієї сили чіплялася за оману власного гаразду. Ліссабон, урядивши найпишнішу виставку з усіх, що тільки в світі бували, всміхався блідою усмішкою — так всміхаються матері, не маючи звісток од сина на фронті, і намагаються врятувати його вірою своєю: "Син живий, я ж бо всміхаюсь..." Ліссабон теж нібито казав: "Гляньте, як у мене гарно, затишно, світло..." Цілий материк, мов та почвара, пожертою здобиччю нагодована, виснув горою над Португалією. Але бенкетник Ліссабон кидав Європі виклик: "Хто зазіхне на мене, коли я намагаюся будь-що не ховатися! Коли я такий беззахисний!.."

Міста в моєму краї ночами були попелясто-сірої барви. Я від освітлення відвикнув, і ця осяйна столиця будила в мені невиразну тривогу. Коли передмістя затоплює темінь, то діаманти в сліпуче яскравій вітрині надять до себе грабіжників. І ти відчуваєш, що вони десь никають поблизу. Я відчував — над Ліссабоном запала європейська ніч, що аж роїлася від круків-бомбовозів, начебто вони здалеку зачули той скарб.

Але Португалія заплющувала очі на хижакові домагання. Вона не хотіла вірити лихим призвісткам. Португалія розпачливо, але впевнено працювала тільки коло мистецтва. Хто наважиться її сплюндрувати з її культом мистецтва? Вона добувала на люди всі свої дива. Хто наважиться її сплюндрувати з усіма цими дивами? Вона показувала своїх світочів. А що не мала ні війська, ні гармат, виставила супроти крицевої потуги загарбника всю свою кам’яну варту: пам’ятники поетам, мореплавцям, завойовникам. А що не мала ні війська, ні гармат, заступила шлях ворогові всією своєю минувшиною. Хто наважиться її сплюндрувати з цим спадком її великої минувшини?

Сумно ходив я вечорами поміж павільйонів з виборним смаком урядженої виставки, де кожну дрібничку доведено до якоїсь досконалості, аж до музики, ненав’язливої такої, з таким тактом дібраної — вона стиха линула над садами, не ріжучи вуха, немов жебоніння того струмочка. Хто ж зніме руку на це бездоганне відчуття міри?

І Ліссабон з його усмішкою мені здавався ще сумніший за мої притемнені міста.

Я знавав, та й вам, очевидно, відомі трохи дивакуваті родини, що при обідньому столі залишають місце для небіжчика. Вони відкидають непоправне. В такому викликові я нічого не бачив потішливого. Мертві нехай будуть мертві. І тоді, вже як мертві, вони прибирають нової форми присутності в нашому житті. А родини, що про них я кажу, без кінця зволікають з їхнім поверненням. Мертві їм стають за повсякчас відсутніх трапезників, що назавжди спізнилися до столу. Вони підмінюють жалобу даремним чеканням. І ці домівки здавались мені прибиті лихом, ще непоправнішим, ще безвихіднішим, ніж утрата. Господи, погодився ж я вбратись у жалобу за пілотом Гійоме, збитим під час поштового рейсу, останнім товаришем, котрого я втратив! Гійоме вже не зміниться. Він більш ніколи не завітає до мене, але й не буде ніколи відсутній. Я пожертвував його накриттям коло мого столу, цією марною пасткою, і він став мені за правдивого неживого товариша.

А от Португалія намагалася вірити в свій добробут, заховуючи його "накриття", його вогні святкові, його музику. Тут, у Ліссабоні, гралися в добробут, щоб сам господь бог і той повірив у нього.

Якусь зажуру принесли з собою до Ліссабона втікачі. Маю на гадці не вигнанців, що питають притулку. І не емігрантів, шукачів хоч якогось клаптя землі, що його можна порати своїми руками. Я кажу про людей, котрі полишили батьківщину й кинули напризволяще своїх близьких, аби тільки врятувати власний гріш.

Оселитися в місті мені не поталанило, і я влаштувався в Есторалі, біля казино. Я оце вискочив з пекла війни: моя авіагрупа, що цілих дев’ять місяців провадила розвідувальні польоти над Німеччиною, тільки в часі німецького наступу втратила три чверті свого складу. Повернувшись додому, я дізнав тиші поневолення й загрози голоду. Я перебув непроглядну ніч наших міст. А тут за два ступні від мене казино Естоліля щовечора залюднювали привиди. Безшелесні кадилаки діловито котилися по тонкому піску і зсаджували їх коло ганку. Ці привиди, як за попередніх літ, вбиралися у вечірні строї. Вони вилискували маніжками й перлами. Вони запрошували одне одного на обіди, обіди безмовних статистів, де їм не було чого сказати.

Далі грали в рулетку чи в бакара — як до своїх статків. Інколи я заходив на них поглянути. Вони не викликали в мене ні обурення, ні жалю: мене поймав лише невиразний острах. Той самий, що поймає вас у зоологічному саду, коли бачите останніх представників якоїсь вимерлої породи. Вони вмощувались при столах. Тислися круг неприступного круп’є і силкувались дізнати надії, розпачу, страху, заздрості й захвату. Мов живі. Вони клали на карту статки, що, може, ту хвилю йшли за вітром. Вони користались монетою, що вже, можливо, втратила всяку цінність. Скарби їхніх сейфів, можливо, гарантувалися від заводів, уже сконфіскованих ворогом або приречених на руїну ворожою авіацією. Вони виписували векселі на Сіріус. Чіпляючись за минуле, ніби за останні місяці світ не зазнав жодних струсів, вони намагались повірити в природність свого азарту, в забезпеченість своїх чеків, у віковічність своїх торговельних угод. Була то химера. Ляльковий балет. І це смутило.

Вони, звісно, нічого не зазнали. Я залишав їх. Я йшов подихати на морський берег. Але й море Естоліля, це курортне приручене море, здавалось учасником гри. Воно запивало бухту самотньою ледачою хвилею, блискучою під місяцем, як сукня зі шлейфом, що вийшла з моди.

Я знову здибався з моїми втікачами на пароплаві. Той пароплав також будив невиразний острах. Він пересаджував з одного континенту

на інший ці позбавлені коріння рослини. Я казав собі: "Хочу бути мандрівником, а не емігрантом. У себе вдома я навчився стількох речей, що не знадобляться на чужині". А емігранти добували з кишені записники з адресами — останні жалюгідні свідоцтва їхньої колишньої приналежності до світу живих.

Вони все ще вдавали з себе живих людей. Вони щосили хапались за будь-яку реальність. "Знаєте, я такий-то, — казали вони, — я з такого-то міста… приятель такого-то… ви знайомі з таким-то?"

І вони розповідали вам про якого-небудь приятеля, або про якесь там зобов’язання, чи про якусь помилку, чи будь-яку іншу історію, що могла б їх бодай з чим-небудь зв’язати. Але вони кинули батьківщину, і нічого в їхній минувшині вже не правило їм за той зв’язок. Ця минувшина була ще геть теплою, геть свіжою, геть живою, яким бував на перших порах любовний спогад. Ніжні листи складено до стосу, до них додається кілька сувенірів. Усе старанно перев’язується. І спершу така реліквія вкидає в журну розчуленість. Але ось приходить білявка з блакитними очима, і реліквія помирає. Бо й приятель, і оборудка, і рідне місто, і спогади про отчий дім блякнуть, коли вони вже не правлять за що-небудь.

Емігранти це розуміли. Подібно до Ліссабона, що грався в гаразд, вони гралися в переконання, що невдовзі повернуться. Яка солодка неприсутність блудного сина! Це не справдешня відсутність, оскільки десь є отчий дім. Чи відлучилися ви до суміжного покою, чи на іншу півкулю землі — різниця не істотна. Іноді присутність приятеля, що з ним вас розлучено, може бути відчутніша, ніж його реальна присутність. Така реальність молитви. Ніколи я не любив так палко свого дому, як у Сахарі. Ніколи женихи не були ближчі до своїх наречених, ніж бретонські матроси XVI сторіччя, що об’їздили мис Горн і витрачали молоду силу на переборювання супрутніх вітрів. Тільки відчаливши від рідного берега, вони вже вертались додому. Напинаючи натрудженими руками вітрила, вони вже лагодились до плавби назад. Найкоротша путь від якогось порту Бретані до дому нареченої пролягала через мис

Горн. Але мої емігранти уявлялись мені бретонськими матросами, що в них забрано суджених. Жодна бретонська наречена не запалювала для них на підвіконні убогого каганця. Вони не були блудні сини. Вони були бездомні блудні сини, що їм нема де вернутися. Для них почалося справжнє блукання, блукання поза самих себе.

Як народитись заново? Як перемотати в собі важкий клубок спогадів? Цей примарний корабель, буцімто чистилище, наладовано ще не народженими душами. Справді живими, живими настільки, що хотілося їх торкнутись рукою, здавались лиш ті, котрі становили невід'ємну частину корабля й, ушляхетнені правдивим ділом, розносили страви, натирали мідь, чистили черевики і з ледь уловним презирством слугували мерцям. Цю легку зневагу емігранти будили в корабельної прислуги зовсім не бідністю. Не грошей їм бракувало, а дотикальності. Вони більше не були людьми з такого-то будинку, зв'язані приязню з таким-то, вони не мали таких-то зобов'язань. Усе це вони намагались удавати, але все це було фальшиве. Вони нікому не були потрібні, ніхто б не погукав їх на поміч. Яке чудо — телеграма, що перевертає вам душу, піднімає вас уночі з постелі і змушує летіти на вокзал: "Приїзди! Ти мені потрібний!" Легко знайти приятелів, ладних нам допомогти. Важко заслужити друзів, що потребують нашої допомоги. Мої привиди ні в кому не будили ані ненависті, ані ревнощів, ніхто не прагнув їхньої приязні. Ніхто не любив їх єдиною справжньою любов'ю. Я думав: не встигнуть вони ступити па берег, як їх запрошуватимуть на коктейлі, висловлюватимуть співчуття, вряджаючи на їхню честь бенкети. Але хто стане лізти в їхні двері з вимогою, щоб його пустили: "Відчини! Це я!" Треба привчити немовля до грудей, щоб воно саме почало тягтися до них. І треба довго ростити приятеля, щоб він колись заявив права на твою приязнь. Треба, щоб не одне покоління витратилося з грошей задля підтримки старого зруйнованого замка, — і лиш тоді ти навчишся любити його.

II

І от я думав: "Найважливіше, щоб десь існувало й далі все те, чим ти жив. І звичаї. І родинні свята. І дім, що зберігає спогади. Найважливіше — жити для повернення…" Крихкість далеких полюсів, що від їхнього притягання я залежав, загрожувала самій моїй істоті. Я ризикував пізнати справдешню пустелю і починав розуміти таємницю, що давно непокоїла мене.

Я прожив три роки в Сахарі. І так само, як багато інших, я марив її магією. Всякий, хто одного разу побував у Сахарі, де ви буцімто відрізані від цілого світу, оплакує дні, у пустелі проведені, як найщасливіші в житті. Але слова "ностальгія піску, ностальгія самотності, ностальгія простору" — літературні штампи і нічого не пояснюють. І ось лише тепер, на пароплаві, напхом напханому метушливими пасажирами, я, здається, зрозумів, що таке пустеля.

Звісно, Сахара, скільки сягає око, — лиш одноманітність піску або, точніше — оскільки дюни в пустелі нечасті, — безмежжя кам’янистої ріні. В пустелі людину занурено в саму першооснову нудьги. Але незримі божества створюють круг неї невидиму мережу напрямків, схилів і знаків — її потаємну й живу мускулатуру. І одноманітність де й поділася. Все улягає силовим лініям. І навіть одна тиша не схожа там на іншу тишу.

Буває тиша миру, коли племена не ворогують і коли в вечірній прохолоді ти ніби причалив, згорнувши вітрила, до тихої гавані. Буває тиша полудня, коли під сонцем завмирає життя душі й тіла. Буває оманлива тиша, коли схоплюється сіверко і поява комах, мов квітковий пилок підхоплених з глибинних оаз, звістує самум зі сходу. Буває тиша змови, коли стає відомо, що далеке плем’я щось замишляє. Буває тиша таємниці, коли араби провадять поміж себе свої незбагненні перемови. Буває напружена тиша, коли запізнюється вісник. Тривожна тиша, коли дослухаєшся вночі, затамувавши подих. І буває смутна тиша, коли згадуєш рідних тобі людей.

Все притягується до полюсів. Кожна зірка вказує правдивий напрямок. І всі вони — зірки волхвів. І кожна з них провадить до свого бога. Одна вказує дорогу до якогось далекого джерела, що до нього важко дістатися. І віддаль, що відокремлює вас од того джерела, давить, як фортечний мур. Інша провадить до вичерпаного джерела. І сама зірка здається висхлою. І простір межи ними й висхлим джерелом не має ні кінця, ні початку. А ось та зірка править за проводиря до невідомої оази, що про неї нам співали кочовики, але приступ до неї заступають непокірні племена. І піски, що відділяють нас від тої оази, здаються моріжком із чарівної казки. А ще одна зірка вказує нам дорогу до білого південного міста, вабливого, як овоч, що в нього хочеться втопити зуби. І є зірка морів.

І, нарешті, пустеля, намагнічена майже нереальними, без міри далекими полюсами: це дім, що в ньому минуло ваше дитинство і що завжди живий у спогадах. Це приятель, що про нього вам відомо тільки одне: він десь є.

Так вас пронизують і оживлюють силові лінії, що притягають чи відтручують вас, що з вами зливаються або чинять вам опір. І ви почуваєте себе міцно, надійно й непохитно закоріненим у серці головних життьових напрямків.

І хоч пустеля не наділяє ніякими видимими багатствами, і хоч там нема чого бачити і нема чого чути, а внутрішнє життя в пустелі не тільки не завмирає, але навіть посилюється, — доводиться визнати, що людина улягає передовсім впливам незримим. Людиною орудує дух. У пустелі я означаю те саме, що значать мої божества.

Отже, коли на борту цього сумного пароплава я почувався ще насиченим цими живими зв’язками, коли я був мешканцем ще живої планети, то лиш завдяки кільком приятелям, десь далеко в нічній пітьмі Франції загубленим, — приятелям, що їхнє існування ставало для мене таким важливим.

Франція, зрозуміло, не була для мене ні абстрактним божеством, ані історичною концепцією — вона була живою плоттю, що від неї я залежав, клубком зв’язків, що мною орудували, вона була комплексом полюсів, що творили схильність мого серця. І в мені виникла потреба відчути ще міцнішим і довговічнішим, ніж моє власне, життя тих, хто був мені потрібний, як маяк, що за ним я міг би прокладати свою дорогу. Щоб знати, куди вернутися. Щоб самому бути.

В них цілком уміщалася і через них жила в мені вся моя країна. Для тих, хто плаває в морі, цілий континент зводиться до зблисків кількох маяків. І маяк зовсім не на те, щоб визначити далекість. Його світло просто стоїть вам перед очима. Але одна ця зірка містить у собі всі скарби континенту.

І от сьогодні, коли Франція, ворогом окупована, зі всім своїм вантажем геть запала в мовчанку, мов корабель з погаслими вогнями, що про нього не знаєш, чи витримає він морські бурі, доля всіх, кого я люблю, болить мені дужче, ніж принишкла в мені недуга. Їхня беззбройність означає загрозу самій моїй істоті.

Тому, хто цеї ночі невідступно стоїть у мене перед очима, п’ятдесят років. Він хворий. І він єврей. Як перетриває він німецький терор? Щоб уявити собі, що він дихає, мені треба повірити, що його сховано від загарбника, що його заступлено фортечним муром мовчання своїх односельців. Тільки тоді я можу повірити, що він живий. Тільки тоді, до його приязні причетний, як до батьківщини, що не має кордонів, я можу усвідомлювати себе не емігрантом, а мандрівником. Бо пустеля зовсім не там, де її бачать. І Сахара насичена життям інтенсивнішим, ніж будь-яка столиця, а найвелелюдніше місто стає порожнім, коли розмагнічуються його основні життьові полюси.

III

Як же будує життя силові лінії, що ними ми живемо? Звідки береться сила тяжіння, що вабить мене до приятелевого дому? Які ті вирішальні хвилини, що завдяки їм існування мого приятеля стало для мене життьовим полюсом? Якими таємними подіями живляться наші найглибші схильності і через них любов до батьківщини?

О, які неголосні істинні дива! Які прості вирішальні події! Про хвилину, що її хочеться списати, я можу сказати так мало, що мені треба подумки пережити її заново і говорити, звертаючись до приятеля.

Діялось це одного з передвоєнних днів на березі Сони, біля Турню. Щоб поснідати, ми обрали корчму з дощатою терасою, над річкою навислою. Посідавши до простого дерев’яного столу, ножами відвідувачів покарбованому, ми загадали два перно. Твій лікар заборонив тобі пити, але в урочистих випадках ти вдавався до обману. Був то саме такий випадок. Ми самі не знали чому, але це було так. Нас переповнювала радість, що її причина була невловиміша за матерію світла. І ти зважився випити перно. А що за кілька ступнів од нас двоє матросів розвантажували шаланду, ми запросили і їх до нашого столу. Ми гукнули до них з тераси. І вони прийшли. Вони попросту прийшли. Нам здавалося — цілком природна річ запросити їх, можливо, через нез’ясовне свято, що переповнювало нас. Було так очевидно, що вони відгукнуться на наш заклик. І ми почаркувались!

Світило сонце. Його тепле медвяне світло заливало тополі на тому березі і всю долину на обрії. Нам ставало дедалі веселіше, хоча ми все ще не розуміли чому. Просто в природі сонця було світити, в природі річки — текти, трапези — бути трапезою, матросів — озиватися на наш поклик і служниці — подавати нам страви з такою невичерпною ласкавістю, ніби вона очолювала якусь вічну учту. Ми тішились непорушним миром, захищені від навали хаосу всією довершеністю цивілізації. Нас переповнювала розкіш: всі наші мрії здійснено, і нам нема чого повідати одне одному. Ми відчували себе чистими, правдивими, світлими і добрими. Ми б не зуміли сказати, яка істина

явилася нам у всій своїй очевидності. Але почуття, що опанувало нас, було почуттям певності. Майже гордовитої певності.

Так через нас променилося добре начало всесвіту. Витворення туманностей, затвердіння планет, законення перших живих клітин, грандіозна праця життя, що привела від амеби до людини, — все щасливо поєдналось, щоб процвісти у нас цією незвичайною радістю! Це було чималою вдачею.

Так ми тішились мовчазним взаєморозумінням і майже релігійною врочистістю нашої трапези. Нас люляли руки священнодійної служниці, і ми чаркувалися з матросами, як прибічники одного й того самого культу, хоч не могли сказати, котрого саме. Один із матросів був голландець. Інший — німець. Один колись утік від націстів, що переслідували його, як комуніста, чи троцькіста, чи католика, чи єврея. (Не пам’ятаю вже, під якою наличкою зазнав утисків цей чоловік). Але цю хвилину матрос був менше всього наличкою. Він був самою сутністю. І тільки ця людська сутність мала вагу. Він просто був приятелем. І серед нас, приятелів, панувала згода. Ти був згодний.

Я був згодний. Матроси й служниця були згодні. Згодні в чому? У виборі перно? В розумінні сенсу життя? У відчутті розкоші дня? Ми не зуміли б відповісти на ці запитання. Але ця згода була настільки певна, настільки міцна й глибока, вона стосувалася якогось заповіту, такого очевидного в своїй істоті, хоча й непередаваного словами, що ми згодилися б укріпитися в цьому бараці і витримати в ньому облогу і зустріли б смерть зі зброєю в руках задля врятування цієї сутності.

Якої сутності?.. Ось тут і повстають переді мною необорні труднощі! Намагаючись висловити те, що мені хочеться, я боюсь віддати не головне, а лиш його відбиток. Через недолужність слів моя істина вислизне з них. Я ризикую бути незрозумілим, якщо скажу, що ми залюбки стали б на бій задля врятування особливої усмішки матросів, і твоєї усмішки, і моєї, і усмішки служниці — цього дива, сонцем

сотвореного, що стільки мільйонів років працювало, аби в нас могла зродитися ця особлива усмішка — гідне уквітчання його праці.

Головне дуже часто невагоме. Тут найголовніше ніби полягало в усмішці. Найголовніше часто буває усмішка. Усмішкою розплачуються. Усмішкою винагороджують. Усмішкою повертають життя. Задля якоїсь усмішки можна піти на смерть. І тому ця особлива усмішка визволяла нас від страху перед нашим часом і дарувала нам певність, надію і мир, мені треба сьогодні спробувати ясніше висловити свої думки, розповівши історію іншої усмішки.

Це сталось у громадянську вікну в Іспанії, де я працював тоді кореспондентом. Я мав необачність без відповідного дозволу біля третьої години ночі опинитися на одній товаровій станції, де вантажили секретну якусь техніку. Суєта й півморок, очевидно, сприяли моїй нескромності. Але я здався підозрілим анархістським ополченцям.

Усе це відбулося дуже просто. Я й опам’ятатися не встиг, як вони тихо, скрадаючись, підійшли і вже щільно оточили мене, ніби затисли в кулак. Цівка карабіна злегка вперлася в мій живіт, і тиша здалася мені багатозначною. Я підвів руки.

Я зауважив, що їхні погляди прикуті не до мого обличчя, а до краватки (мода анархістського передмістя не визнавала цього предмета розкоші). Тіло моє стислося. Я чекав пострілу — то був час, коли суд і розправу чинили на місці. Але пострілу не було. Минуло кілька секунд повної порожнечі — мені здалося, що бригада вантажників в якомусь іншому світі виконує казковий балет, — і мої анархісти легким кивком голови звеліли мені йти попереду них. І ми пішли, не кваплячись, через під’їзні колії. Мене схоплено серед повної мовчанки з дивовижною ощадністю рухів. Такі звичаї підводної фауни.

Невдовзі мене привели до льоху, обладнаного під вартівню. При тьмяному світлі кепської гаснички кілька ополченців дрімало на лавах,

затиснувши між ногами карабіни. Якось байдуже вони перекинулись кількома словами з моїми вартовими. Один з них мене обшукав.

Я розмовляю по-іспанському, проте каталонської не знаю. А все ж я зрозумів, що вони вимагають від мене папери. Я їх залишив у готелі. Я відповів: "Готель... Журналіст..." — зовсім непевний, чи мої слова щось їм скажуть. За речовий доказ ополченці передавали з рук в руки мій фотоапарат. Кілька ополченців, що нудилися, розвалившись на лавках, позіхаючи встали і прихилились до стіни.

Бо тут панувала нудьга. Нудьга і сон. Увага цих людей, як мені здавалося, була вичерпана до краю. Я, либонь, зрадів би проявам ворожнечі, як знаку людського спілкування. Але вони не сподобили мене анінайменшим висловом гніву чи хоча б огуди. Кілька разів я поривався висловити по-іспанському свій протест. Але мої слова зависали в порожнечі. Ніяк не відповідаючи, вони втупились у мене, ніби на чудернацьку рибу в акваріумі.

Вони чекали. Чого? Повернення одного зі своїх? Світанку? Я подумав: "Можливо, вони ще не зголодніли?.."

І ще я подумав: "Вони здатні утнути штуку! Це буде така дурниця!" І я відчув не так страх, як огиду до безглуздя випадку. Я думав: "Коли вони розімнуться, коли захочуть діяти, вони застрелять!"

Загрожувала мені реальна небезпека чи ні? Мали вони ще сумнів у тому, що я не диверсант, не шпигун, а журналіст? Що мої папери залишились у готелі? Зважились вони вже на щось? На що ж саме?

Я нічого не знав про них, окрім того, що вони майже ні за що розстрілюють людей. Авангардисти, хоч до якої б партії вони належали, полюють не на людей (людина в її сутності для них ваги не має), а на симптоми. Суперечна їхній догмі істина сприймається ними як епідемічне захворювання. Виявивши підозрілий симптом, заразного

хворого посилають до карантину. На цвинтар. Ось чому мені здався такий лиховісний допит, що його вони весь час мені вчиняли, бентежачи односкладовими незрозумілими словами. Моє життя розігрувалося в рулетку. І тут я відчув страшенну потребу протиставити всьому цьому щось реальне, висловити себе хоча б криком, щоб вони визнали мене в моїй істинній сутності. Сказати, наприклад, скільки мені років. Це ж так важливо — вік людини! Це підсумок всього її життя. Зрілість, вона набувається з роками. Вона набувається подоланням стількох перешкод, стількох важких недугів, стількох печалей, через такі гіркі розчарування, в змаганні з такою силою небезпек, що в більшості своїй навіть неусвідомлені. Вона була наслідком стількох бажань, надій, жалів, забуття й любові. О, це неабиякий багаж досвіду й спогадів — вік людини! Попри пастки, горби й бакаї, людина, мов добрий візок, сяк-так рухається вперед. І от завдяки збігу багатьох щасливих випадковостей вона виявляється тут — перед вами. їй тридцять сім років… І цей візок, з божою поміччю, потягне й далі свій вантаж спогадів. Я думав: "Ось до чого я дожив. Мені тридцять сім років…" Я хотів би дати відчути моїм суддям усю ваговитість такого визнання… та вони мене ні про що не питали.

Ось тут і сталося диво. О, диво найнепомітніше! Я вже не мав сигарет. Один із моїх вартових курив, і я жестом попрохав у нього сигарету та ще й ледь помітно усміхнувся. Чоловік спершу випростався, повільно провів рукою по чолу, потім глянув уже не на мою краватку, а мені в живі очі і, на мій превеликий подив, теж усміхнувся. Було то як світання.

Не те щоб це диво розв’язало повсталу колізію, воно просто розчинило її, як сонячне світло розчиняє нічну пітьму. Ніякої колізії більше не було. А проте зовні це диво нічого не змінило. Чадна гасничка, стіл з розкиданими паперами, люди, що прихилились до стіни, барви речей, пахощі — все зосталося, як давніше. Але кожна річ була перетворена в самій своїй сутності. Ця посмішка означала мені волю. Був то знак такий самий вирішальний, такий самий очевидний за своїми найближчими наслідками, такий самий неминучий, як схід сонця. Він

поклав початок новій добі. Ніщо не змінилось, і змінилось усе. Стіл з розкиданими паперами став живий. Гасничка стала жива. Стіни стали живі. Нудьга, що вкривала, як той випар, всі речі в цьому мертвому льосі, зникла як чарами. Ніби поновилася незрима циркуляція крові, що зв’язувала всі ці речі в єдине тіло і вернула глузд кожній з них окремо.

Ніхто не зрушив з місця, проте люди, що секунду тому здавалися мені ще далекіші за передпотопні почвари, нараз наповнилися близьким змістом. Мене пойняло незвичайне відчуття присутності. Присутності людини! І нашого покревенства.

Вартовий, що мені посміхнувся і що мить назад був лише функцією, знаряддям, якоюсь страшелезною комахою, раптом виявився трохи незграбним, майже соромливим, чарівно соромливим юнаком. Не те щоб цей терорист став не такий брутальний, як хтось інший. Але людина, що збудилася в ньому, з усією очевидністю виказала свою беззбройність. Нам, чоловікам, часто доводиться надівати машкару непохитної впевненості, але на дні душі нам відомі і сумніви, і вагання, і журба…

Усе ще не сказано ані слова. А проте все було вирішено. Коли ополченець простягнув мені сигарету, я на знак подяки поклав йому руку на плече. Кригу зламано, й інші ополченці знову стали просто людьми, і я вступив у їхні усмішки, як у нову розкриту переді мною країну.

Мене огорнула їхня усмішка, як колись посмішка наших рятівників у Сахарі. Виявивши нас по кількох днях пошуків і приземлившись якомога ближче, товариші сягнистою ходою простували до нас, здалеку показуючи бурдюки з водою, що ними вони розмахували. Про усмішку рятівників, коли я тонув, про усмішку потопельників, коли їх рятував, я згадую, як про рідні краї, де я був такий щасливий. Справжня радість — це радість співучасника. Порятунок іншої людини — це лиш нагода до радості. Вода не має жодних цілющих чарів, коли вона не стала щирим людським даром.

Турбота про хворого, сховище, що надається вигнанцеві, навіть прохання винуватця набуває ціни тільки завдяки усмішці, що освітлює цю врочистість. Ми єднаємося в усмішці, звівшись над різницею мов, каст, партій. Ми прибічники однієї і тієї віри — та людина із своїми звичаями, а я — з моїми.

V

Хіба ця особлива радість — не найкоштовніший виплід духовної культури, що її ми визнаємо своєю? В наших матеріальних потребах нас могла б задовольнити і тоталітарна тиранія. Але ми не худоба, призначена на відгодівлю. Нам мало процвітання й вигод. Для нас, вихованих у дусі поваги до людини, так багато важать прості зустрічі, що обертаються іноді в дивовижні свята.

Поваги до людини! Поваги до людини! Ось пробний камінь! Коли націст поважає тільки того, хто на нього схожий, він поважає лиш самого себе. Відкидаючи творчі суперечності, він знищує всяку надію на перетворення людини і на тисячу років замість людини утверджує робота в мурашнику. Порядок задля порядку нівечить людину, позбавляючи її основного дару — перетворювати світ і саму себе. Життя творить порядок, проте порядок життя не творить.

Нам же, навпаки, здається, що наше перетворення ще не завершено, що завтрашня істина живиться вчорашніми помилками і що подолані суперечливості правлять за грунт до нашого зростання. Ми визнаємо своє покревенство і з тими, хто не схожий на нас. Але яке ж то незвичне покревенство! Воно спирається на майбутнє, а не минуле. На мету, а не джерела. Ми одне для одного — мандрівці, що різними дорогами пориваються до одного й того ж побачення.

І от сьогодні сама умова нашого перетворення, повага до людини, опиняється під загрозою. Струси сучасного світу затопили пас у темінь. Всі проблеми здаються заплутані, всі ухвали — суперечливі. Вчорашня

істина померла, істину завтрашню ще доведеться створити. Жодного слушного синтезу ще не видно, і кожен із нас має тільки маленьку часточку істини. Через брак очевидної правоти, що могла заімпонувати всім, політичні релігії вдаються до насильства. І от через незгоду в засобах ми ризикуємо забути, що мета перед нами одна.

Мандрівник, що спинається на гору, орієнтуючись на зірку, ризикує заблукати серед зірок, коли буде вже надто пильно дивитися собі під ноги. А коли він рухатиметься лиш задля того, щоб не стояти на місці, він нікуди не прийде. Воротарка храму, надто заклопотана збиранням грошей за ослони, ризикує забути, що вона слугує богові. Замкнувшись у сектантських чварах, я можу забути, що політика втрачає глузд, якщо вона не слугує духовній істині. За інших часів нам дано було пізнати диво особливих людських стосунків: в них наша істина.

Хоч яким важливим здавався нам якийсь учинок, щоб він не був безплідний, ми не сміємо забувати, задля чого цей вчинок зроблено. Ми намагаємося виховувати в людей повагу до людини. Нащо ж нам ненавидіти одне одного, коли ми з одного табору? Ніхто з нас не може претендувати на монопольну чистоту намірів. В ім’я своєї путі я можу відкидати путь, вибрану іншими. Я можу критикувати покликування їхнього інтелекту. Покликування інтелекту не безумовні. Але я зобов’язаний поважати цю людину як носія Духу, коли вона поривається до тієї самої зірки.

Поваги до Людини! Поваги до Людини!… Якщо повагу до людини закладено в серцях людей, вони кінець кінцем прийдуть до створення такої соціальної або економічної системи, що зробить цю повагу неодмінним законом. Усяка культура заснована передусім на самій людській сутності. Спершу це сліпе поривання людини до тепла. І лиш потому, йдучи від помилки до помилки, вона знаходить дорогу, що провадить її до вогню.

VI

Ось чому, товаришу мій, така мені потрібна твоя приязнь. Я прагну супутника, що, звівшись над усіма чварами інтелекту, поважав би в мені прочанина, котрий шукає дороги до цього вогню. Іноді мені треба заздалегідь відчути пожадане тепло і, хоч трохи звівшись над самим собою, відпочити на побаченні, що буде нашим.

Я так натомився від полеміки, від непримиренності, від фанатизму. До тебе я можу ввійти, не одягаючи ніякого мундира, не сповідаючи ніякого корана і не зрікаючись нічого, що належить моїй внутрішній батьківщині. Поруч з тобою мені нема потреби ні каятись, ані виправдуватись, ані доводити: наша зустріч окриє мене миром, як у ті дні в Терню. Поверх усіх моїх незграбних слів, поверх усіх моїх розважань, що можуть бути помилкові, ти бачиш у мені просто Людину. Ти шануєш у мені посланця моєї віри, моїх традицій, мого кохання. І коли я не схожий на тебе, то цим я не тільки тебе не ображаю, а навпаки, збагачую тебе. Ти розпитуєш мене, як розпитують мандрівника.

Як усяка інша людина, я потребую визнання, і я відчуваю себе чистим у тобі і йду до тебе. Мене вабить туди, де я чистий. Ти знаєш мене не з моїх догм і вчинків. Приймаючи мене таким, який я є, ти, коли треба, виявиш толерантність і до цих догм, і до цих учинків. І я вдячний тобі за те, що ти приймаєш мене зо всім, що є в мені. Навіщо мені товариш, котрий судитиме мене? Коли до мене прийде товариш, що йому болить нога, я саджаю його на стілець, а не змушую танцювати.

Приятелю мій, ти потрібен мені, як гірська верховина, що на ній так легко дихається! Мені треба ще раз посидіти поряд з тобою коло столу в убогій дощатій корчмі на березі Сони і запросити до нашого столу двох матросів, що в їхньому товаристві ми почаркувались, осяяні, як сонцем, усмішкою миру.

Якщо мені ще випаде брати участь у війні, я битимусь і за тебе. Ти потрібен мені, щоб міцніше вірити в тріумф цієї усмішки. Мені треба допомогти тобі жити. Я бачу, як важко тобі, в твої п’ятдесят літ, годинами застоювати чергу біля якоїсь нікчемної пекарні, дрижачи з

холоду в старому благенькому пальтечку, а все, аби протягти ще один день; я бачу, який ти кволий і які загрози нависли над тобою. Тобі, такому французові, смертельна небезпека загрожує подвійно: і тому, що ти француз, і тому, що єврей. Я розумію всю ціну громади, що не допускає чварів. Ми всі, яв галуззя дерева, що належить Франції, і я слугуватиму твоїй істині, як ти слугував би моїй. Для нас, французів, поза Францією, завдання цієї війни полягає в тому, щоб урятувати засів, заметений бураном німецької навали. Наше завдання — допомогти вам у Франції. Завдання наше — повернути вам волю на нашій землі, де вам належить безперечне право розкорінюватися й зростати. Вас сорок мільйонів заручників. Нові істини завше зроджуються в катівнях: сорок мільйонів заручників виношують там свою нову істину. І ми заздалегідь скоряємося цій новій істині.

Бо ми вчитимемося у вас. Не нам нести духовне світло тим, хто вже, як віск свічку, живить його власною істотою. Ви, можливо, відмовитеся читати наші книжки. Ви не захочете слухати наших промов. Ви, можливо, виблюєте наші ідеї. Не ми створюємо тепер Францію. Ми можемо лиш слугувати їй. Що б ми не робили, ми не дістанемо права на вдячність. Нема однакової міри для смерті у вільному бою і загибелі вночі під чоботом поневолювача. Нема однакової міри для ремества вояка і ремества заручника. Ви — святі.

Переклав з французької Анатоль Перепадя.